

חירות, עצמאות והחופש האקדמי

מאת **תמרה טראובמן**

הכרסום בתקציב מערכת ההשכלה הגבוהה, שהחל לפני כעשור, והשאיפה לרגולציה ולהידוק הפיקוח במערכת האקדמית נתפסים לעתים תכופות כהתערבות פסולה המאיימת על החופש האקדמי. אולם יש הטוענים שדווקא בגלל תהליך ההפרטה הזוחל - תהליך הנובע מאותה אידאולוגיה הקובעת את הקיצוצים התקציביים - גדלה התלות של האוניברסיטאות בתורמים, בגורמים מסחריים ובמקורות כספיים פרטיים אחרים, ואלה לצד תהליך ההתמסחרות - הם איום גדול בהרבה מהתערבות הממשלה.

במבט היסטורי

מושג החופש האקדמי כפי שהוא מוכר לנו כיום צמח בימי הביניים עם הקמת האוניברסיטאות הראשונות באירופה במאה השתים-עשרה. הוא עבר תמורות מסוימות אך נשאר עיקרון בסיסי וחיוני, אשר מוסכם שבלעדיו אי אפשר לקיים אקדמיה ראויה לשמה. מי מעצב את מושג החופש האקדמי בימינו? מה הם הכוחות המשפיעים על החירות שממנה נהנים חברי הסגל האקדמי והמוסדות האקדמיים בישראל עם פתיחת שנת הלימודים תש"ע?

בימי הביניים נועד החופש האקדמי לתת למלומדים ולתלמידים חופש מהכנסייה או מהמלך כדי לחקור, ללמוד, לחפש אחר ה"אמת". פרופ' יוסי מאלי מהחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל-אביב אומר כי החופש האקדמי נולד מתוך מושג הגילדה המדייוואלי. הגילדה התנהלה באופן עצמאי, ורק היא הייתה רשאית לקבוע את אמות המידה המקצועיות, למשל מה דרוש כדי להפוך שוליה לאומן, או במקרה של האוניברסיטאות - מתי תלמיד יהיה מוכשר לקבל תואר. החופש האקדמי התנהל בתוך המתח של ריבונותה הטוטאלית של הכנסייה בכל תחומי החיים באותם ימים, וגם בתוך המתח שבין הכנסייה למלך או לקיסר.

החופש האקדמי האינדיווידואלי, במובחן מחופש אקדמי מוסדי, צמח רק במאה העשרים, בארצות הברית. הוא

התבטא בחופש לבחור את נושאי המחקר והמתודולוגיה, בזכות למעבר מתחום לתחום, בזכות לקבוע כיצד ללמד ובמתן דין וחשבון מדעי במסגרת של שיפוט עמיתים ותלמידי מחקר. יש מדינות שבהן קיבל ביטוי חוקתי, למשל אוסטרליה, איטליה, גרמניה וספרד. בארצות הברית עיגונו החוקתי הוא בפסיקה המעמידה אותו על הוראות התיקון הראשון לחוקה. בישראל מופיעה התייחסות לחופש אקדמי בסעיף 15 של חוק המועצה להשכלה גבוהה (מ"ג): "מוסד מוכר הוא בן חורין לכלכל עניניו האקדמיים והמינהליים, במסגרת תקציבו, כטוב בעיניו". כמו כן החליטה הממשלה ב-1977 על כינון הוועדה לתכנון ולתקצוב (ות"ת) והסמיכה אותה "להיות גוף בלתי-תלוי", שיהיה חיץ בין המוסדות האקדמיים לממשלה. ההחלטה העניקה לות"ת סמכות בלעדית לחלק את התקציב בין המוסדות להשכלה גבוהה ולהציע את תקציב ההשכלה הגבוהה "בהתחשב בצרכי החברה והמדינה, תוך שמירה על החירות האקדמית ושקידה על קידום המחקר וההשכלה".

המצב בישראל

בין השנים 1991 ו-1993, במסגרת פרויקט מחקר של קרן קרנגי לקידום ההוראה (Carnegie Foundation for the Advancement of Teaching) בפרינסטון, נערך סקר

מבנה האוניברסיטה הישראלית הראשונה, היא האוניברסיטה העברית בירושלים, התבסס על המודל הגרמני והועתק למוסדות האחרים בארץ.

המתחוללים בשנים האחרונות בקמפוסים נסבים למעשה על אוטונומיה וגישה לעמדות כוח וניהול. מאבקים דומים מתנהלים כעת גם במדינות אחרות דוגמת צרפת.

יזמות החקיקה השונות מהשנים האחרונות מאיימות אף הן על החופש האקדמי של האוניברסיטאות, לדברי פרופ' מנחם יערי, נשיא האקדמיה. הדוגמה האחרונה היא טיוטת חוק ההסדרים מהשנה (ראו במסגרת), שבה ביקשו אנשי משרד האוצר לבטל את הרוב שיש לאנשי מוסדות להשכלה גבוהה בות"ת ולהקים חברה חיצונית להערכת המחקר האקדמי. אבל לפי פרופ' יערי, "ההתערבות הגסה ביותר הייתה שהכריחו את האוניברסיטאות לשנות את החוקה של עצמן, כלומר האוניברסיטה כבר אינה סוברנית, ריבונית, לקבוע את החוקה שלה".

הניסיון לשינוי ות"ת לא צלח כאמור בסבב האחרון של חוק ההסדרים, אך בפועל כבר נסדקה הסמכות הייחודית והבלעדית שניתנה לה. אם בעבר חתמו על תכניות חומש, הרי שבשנים האחרונות חלק מהתקציב אינו ניתן עוד בשלמותו לוועדה לתכנון ולתקצוב שתחלק אותו כראות עיניה, אלא הוא נתון למשא ומתן בינה לאנשי משרד האוצר וניתן כתוספות מיוחדות וחד-פעמיות, המיועדות לתחומים מוגדרים מראש. הקיצוצים מוטטו את החיץ שות"ת הייתה אמורה לשמש בין הממשלה לאקדמיה.

בקרב חברי סגל אקדמי מ-14 מדינות ונאסף מידע דמוגרפי על אודות המקצוע, גישות כלפי הוראה, הממשל האקדמי במוסדות, ערכים מוסריים ומעורבות חברי הסגל ברמה הלאומית וברמה הבין-לאומית. תוצאות הסקר פורסמו בספר על ידי ד"ר ארנסט ל' בור, שעמד בראש אוניברסיטת מדינת ניו יורק ושבניתיים הלך לעולמו, ועמיתו *The Academic Profession: An International Perspective*. אחת השאלות בסקר הייתה מה המידה שבה נשמר, להערכת אנשי האקדמיה, החופש האקדמי במדינתם. חברי הסגל הישראלים העניקו למדינתם את הדירוג הגבוה ביותר. 92% מהם אמרו שהחופש האקדמי מוגן היטב, ולעומתם אמרו זאת 81% מחברי הסגל האמריקאים, 74% מההולנדים, 38% מהברזילאים ו-16% בלבד מהרוסים.

קל להבין מדוע אנשי האקדמיה הישראלים השיבו שהם נהנים מחופש אקדמי מוחלט. אחת הסיבות העיקריות נעוצה במבנה ההיסטורי של המוסדות להשכלה גבוהה בארץ. החופש האקדמי באוניברסיטאות הישראליות כלל את ההגדרה הרווחת לחופש אקדמי – החופש לקבוע מה לחקור, מה ללמד ואת מי ללמד – אך גם מבנה של מעין ממשל עצמי שבו מעורבות ישירה של חברי הסגל האקדמי בניהול האוניברסיטה.

המבנה שכונן עם יסוד האוניברסיטה הישראלית הראשונה – האוניברסיטה העברית – והועתק למוסדות אחרים, התבסס על המודל הגרמני. בדגם זה לאקדמאים יש מקום מרכזי בוועד המנהל או בוועד הפועל של האוניברסיטה. כלומר, הם מנהלים את המוסד. עֶצְמַת הרקטור הייתה קרובה לעצמתו של הנשיא. הרקטור ישב בוועדות למינוי הנשיא והחזיק בזכות לעצור מינויים. המעורבות הישירה של חברי הסגל בניהול האוניברסיטה נשאר מאז רעיון מרכזי במערכת האקדמית הישראלית, עיקרון שנשמר משנת 1935 ועד לפני כארבע שנים עם יישום רפורמת מלץ, כפי שנכפתה על האוניברסיטאות על ידי ות"ת. הרפורמה קבעה מבנה ניהולי ריכוזי והייררכי יותר, שהחליש את כוחם של חברי הסגל וחזק את כוחם של הנשיא והוועד המנהל. שיעור חברי הסגל האקדמי בוועד המנהל, או "גורמי פנים" כפי שכונו במסמך, הוגבל ל-20% בלבד. שאר החברים בוועד המנהל, כך הוכתב לאוניברסיטאות, יהיו "נציגי ציבור"; בפועל הם על פי רוב אנשים בולטים מהעולם העסקי. מאז יישום הרפורמה חלה הרחקה שיטתית של חברי הסגל האקדמי מעמדות ניהול אוניברסיטאיות. רבים מהמאבקים

ותהליך הנושק לו – ההפרטה. במסגרת ההפרטה המוסדות נשענים יותר ויותר על תקציבים ממקורות פרטיים, כמו שכר לימוד ותרומות, וכספי התרומות מקבלים מקום מרכזי וחיוני יותר בפעילות הקמפוסים (מלגות, הקמת מכונים ומרכזים, מימון מחקרים ועוד). שורשיהן של שתי התופעות האלה נעוצים בעבר הרחוק, והרקע להן הוא האידאולוגיה הנאו-ליברלית והגישה התועלתנית במדיניות הכלכלית במשק, אך בעשור האחרון מאז החלו הקיצוצים והרפורמות באקדמיה התעצמו שתיהן.

הגנה, קביעות וביטחון תעסוקתי

חלק מרכזי במושג החופש האקדמי האישי הוא הקביעות, שנועדה להבטיח למרצים חופש אקדמי באמצעות הגנה עליהם מפני פיטורים. אולם כיום יותר ויותר מרצים מועסקים ללא קביעות. על פי נתוני ארגון הסגל הזוטר באוניברסיטאות, מספרם מגיע לכ-5,000 מרצים המועסקים בכ-2,000 תקנים (לעומת כ-4,500 אנשי סגל בכיר ב-2006). בכתבה שהתפרסמה ב"ניו יורק טיימס" האמריקאי בשנת 2007 הוגדר הנוהג המתרחב של העסקת מרצים ללא קביעות כאיום על החופש האקדמי. הרקע לתופעה הוא גישה נאו-ליברלית, המטיפה להתייעלות כלכלית ולצמצום משאבים, והתגברות הקולות הקוראים לביטול הקביעות בטענה שהיא פוגעת בתחרותיות ואינה מאפשרת לאוניברסיטה את החופש הניהולי לפטר מרצים עצלים או שאינם מוכשרים דיים.

הפצתו החופשית של הידע היא מיסודותיו של המדע המודרני, עוד מימי המהפכה המדעית של המאה השבע-עשרה. בחודש מרס של שנת 1665 ראה אור בלונדון אחד מכתבי העת המדעיים הראשונים בעולם – *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*. עם המחברים שעבודתם התפרסמה בכתב העת המכובד נמנים צ'ארלס דרווין, מייקל פאראדי ואייזיק ניוטון, שפרסם בו 17 מאמרים, לרבות מאמרו הראשון – "New Theory about Light and Colours". כתב העת היה חלוץ בעידוד אנשי מדע לפרסם בפומבי את עבודתם החדשה. האקדמיה המלכותית הבריטית (ה-Royal Society), שהוציאה אותו לאור, תיעדה את התאריך שבו התקבלו לראשונה התכתובות ממדען; כך הובטחה למדען זכות הראשונים על התגלית, כמו גם על התהילה הנלווית לה.

על מה הוויכוח?

במאמר שפרסם השנה פרופ' יצחק גלנור בכתב העת *Social Research* תחת הכותרת "Academic Freedom under Political Duress", הוא מתאר כיצד פגעו הקיצוצים בהיבטים שונים הקשורים לחופש אקדמי, לאיכות האקדמיה, לנגישות ההשכלה הגבוהה ועוד. עם היבטים אלה נמנים: פגיעה קשה ביכולת לגייס סגל חדש; חוסר יכולת לספק תשתית מחקרית הולמת; קשיים גדולים בשמירה על תלמידי דוקטורט מצוינים; סכנת היעלמות של דיסציפלינות אקדמיות שלמות, בעיקר במדעי הרוח. "אחת הדרכים הטובות לשפוט את הדמוקרטיה במדינה היא לבחון מקרוב את החופש של המוסדות להשכלה גבוהה. חופש אקדמי כולל חירות אישית מלאה מאיום ועצמאות מוסדית מהגדרה חיצונית של התוצר הסופי – כלומר, מקומודיפיקציה", כתב גלנור. "ישראל פיתחה מוסדות השכלה גבוהה טובים, אבל כעת הם במשבר. יתכן שמדינות אחרות חוו בעיות אינטלקטואליות, מוסדיות ופיננסיות דומות אבל ההיבט הייחודי של המשבר הישראלי הוא השילוב של איומים לאומנים ודתיים וגישות ומדיניות נאו-ליברליות – כל אלה מכונים 'אילוץ' ההשכלה הגבוהה. שלא במפתיע, זה מלווה ומעודד באקלים של אנטי-אינטלקטואליזם".

לעומת זאת אנשי האוצר טוענים שבאוניברסיטאות עדיין יש "כיסים" של בזבזנות וניהול בלתי אחראי, וכיאה לגוף המתקצב ברובו על ידי הקופה הציבורית, עליהן להתנהל בשקיפות. באוצר טוענים כי אל למדינה להתערב בסוג המחקרים שייעשו, אך היא זכאית לקבוע סדרי עדיפות כלליים למחקר באמצעות ועדות מקצועיות. לדבריהם, זו אינה פגיעה בחופש האקדמי אלא חלק מהתוויית מדיניות ואחריות המדינה לפיתוח וצמיחה.

חופש אקדמי, התמסחרות והפרטה

אחת התמורות העמוקות שעוברת האקדמיה קשורה לתהליך ההתמסחרות, הכולל מסחור של הידע המושג במחקר המדעי ושיתופי פעולה מחקריים עם חברות עסקיות,

קפיטליזם אקדמי

ידוע שקפיטליזם אקדמי רווח בקמפוסים בארצות הברית הרבה יותר מאשר בקמפוסים בישראל, אולם גם בכירים באוניברסיטאות בישראל מודים שחברות עסקיות משפיעות על פרסומים אקדמיים. במקרים רבים יותר ויותר האינטרסים הכספיים מכריעים, פרסום ממצאי המחקר מתעכב או שהממצאים אינם מתפרסמים במלואם. "אני נותן לתעשייה את האופציה לעכב את הפרסום אבל מחייב שהמחקר בסוף יפורסם", אמר לי פרופסור שכהן בעבר כסגן נשיא למחקר ופיתוח באחת האוניברסיטאות. האם הוא מחויב לפרסם את התוצאות במלואן? "לא, זה כבר לא. המחקר יפורסם. לא מוכרח בשביל הפרסום המדעי בעיתון להראות את כל פרטי הפרטים".

מחקרים רחבי היקף שנעשו בארצות הברית העלו כי מחקר במימון התעשייה מניב מידה רבה יותר של מסקנות המוטות לטובתה. באחד מהם, שבדק מאמרי מחקר שהופיעו בכתבי עת רפואיים, התברר כי ב-87% מהמחקרים במימון תעשייה המסקנות היו לטובת הגורם המממן, לעומת 65% מהמחקרים שנעשו ללא מימון מסחרי. ומדאיג אולי יותר: ב-13% מהמחקרים שקיבלו מימון מהתעשייה נמצאו ממצאים שליליים על אודותיה, לעומת 35% מהמחקרים שלא נתמכו על ידי גורמים עסקיים. בסקר שמומן על ידי המכוניס הלאומיים לבריאות של ארצות הברית (NIH) נשאלו כמה אלפי מדענים אם שינו את המבנה, המתודולוגיה או התוצאות של מחקר בתגובה ללחץ מהגורם המממן. 20.5% מהמדענים שהיו באמצע הקריירה שלהם השיבו בחיוב.

ההטיה של תחומי מחקר מתעצמת לנוכח מגמת ההפרטה. כך למשל לנוכח הקיצוצים וההישענות הגוברת על מקורות מימון פרטיים, הדפוס המתהווה הוא שהקמת מכון מחקר חדש או מלגות לנושא מסוים תלויות במציאת תורם או חברה עסקית שתחום המחקר תואם את האינטרס שלהם.

הבעיה חמורה לא פחות גם בכיוון ההפוך. כמה תחומי מחקר "לא רווחיים", למשל תזונה ובריאות הציבור, יכולים לשרת היטב את האינטרס הציבורי הרחב, אך קשה יותר ויותר להשיג מימון לביצועם – לחברות מסחריות אין אינטרס להשקיע בהם, ואילו תקציבי הרשויות הציבוריות קוצצו. כך עלולים להיזנח תחומי מחקר שלמים ונפגעת יכולתם של חוקרים לחקור בתחומים "לא רווחיים" כאלה. ללא מימון ציבורי בלתי תלוי אין חופש מחקר.

אבל על ההכרה הזאת, שמימשה שאיפה לעצמה וליוקרה מדעית, מאיימות עתה התרבות התאגידית המחלחלת לקמפוסים והתלות הגוברת של האוניברסיטאות במקורות מימון פרטיים או עסקיים, המחליפים בהדרגה את מקורות המימון הממשלתיים או הבלתי תלויים, דוגמת קרנות מחקר ציבוריות.

עבודות מחקר שבדקו כיצד משפיעה הפעילות העסקית על אורחות אקדמיים באוניברסיטאות אמריקאיות מצאו כי מימון של חברות מסחריות מוביל לחשאיות רבה אף יותר ממה שדרוש לשם צרכים עסקיים, כמו למשל בתהליך רישום פטנט. אמנם כדי לזכות בפטנט על המדען-הממציא להוכיח את ראשוניותו, אולם לאחר שהוגשה בקשה לרישום פטנט הוא כבר יכול לפרסם את ממצאי מחקרו היות שפעולה זו אינה אמורה לפגוע בתהליך המסחור. בסקר רחב היקף שנערך בקרב חברי סגל בפקולטות למדעי החיים באוניברסיטאות האמריקאיות המובילות, שפרסמו דיוויד בלומנתל ועמיתיו ב-1997 בכתב העת *JAMA*, נמצא שכמעט אחד מכל חמישה מדענים הודה שמנע במשך יותר מחצי שנה פרסום של ממצאי מחקר שלו מטעמים מסחריים. עם הסיבות שנמנו לעיכוב הפרסום היו אלה: הגשת בקשה לרישום פטנט, צורך בזמן למשא ומתן על פטנט, מחלוקת סביב הבעלות על קניין רוחני ואף תוצאות בלתי רצויות שהתקבלו במחקר.

לעתים מדענים מסרבים לשתף עמיתים בעבודתם בשל תחרות גרדא, בלי קשר לאינטרסים מסחריים. אך כפי שהראו אריק קמפבל ועמיתיו, אין זה תמיד כך. בסקר שנערך בקרב חוקרים אמריקאים בתחום הגנטיקה ושפורסם ב-2002 נמצא כי שיעור חברי הסגל שעיקבו פרסום ממצאים במשך יותר מחצי שנה היה גדול במידה רבה בקרב חוקרים שהשתתפו בפעילות עסקית כלשהי (כמו רישום פטנטים או הקמת חברת הזנק [סטרט-אפ]). במחקר אחר אמרו יותר מרבע מחברי הסגל כי הגורם העיקרי לסירובם לבקשות של חברי סגל אחרים לקבל גישה לנתונים או לחומרים נוספים היה מחויבות לדרישות של גורם מסחרי שמימן את המחקר. כמעט מחצית חברי הסגל נתקלו בסירוב לבקשה לקבל מידע נוסף, נתונים או חומרים ביולוגיים הקשורים למחקר שפורסם. חסימת הגישה לנתונים פוגעת בחופש המחקרי מפני שהיא מחבלת ביכולת לשחזר ממצאים ומסקנות ומעכבת את התקדמות העבודה המדעית, הבנויה מטבעה נדבך על נדבך.